

Sonja Jakšić

Obnova Štefančeve mlinice u Rastokama

Sonja Jakšić
Ministarstvo kulture RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Karlovcu
HR – 47 000 Karlovac, Vranyczanyeva 6

UDK: 721.025.4:664.71(497.529Rastoke)
Stručni rad/Professional Paper
Primljen/Received: 29. 2. 2016.

Ključne riječi: kulturna i prirodna baština, tradicijsko graditeljstvo, mlinovi žličari, ratna razaranja, obnova, konzervatorske smjernice, revitalizacija djelatnosti mlinarenja, turizam

Key words: cultural and natural heritage, traditional architecture, spoon mills, ravages of war, restoration, conservation guidelines, revitalisation of milling activity, tourism

Članak je rezultat terenskog rada te istraživanja pisane, arhivske i fotodokumentacije u sklopu utvrđivanja konzervatorskih smjernica i uvjeta radi obnove Štefančeve mlinice (Rastoke broj 8), u okviru programa zaštitnih radova Ministarstva kulture RH. Općeniti uvod o Rastokama donosi povijesni razvoj prostora i osobitosti tradicijske arhitekture uvjetovane prirodnim okruženjem, dok je glavina rada posvećena rekonstrukciji mlinice kao tipičnog primjera rastočke tradicijske arhitekture i karakterističnih mlinova žličara. Kroz praćenje promjena na njenoj građevinskoj strukturi, prati se povijesni razvoj Rastoka tijekom dvjestotinjak godina. Nakon ratnih razaranja tijekom Domovinskog rata mlinica je u stanju ruševine, te zajedno s kompleksom Skukanovih kuća i mlinica na sjevernom ulazu u Rastoke postaje prioritetan cilj obnove Konzervatorskog odjela u Karlovcu. Detaljno se analizira povijesna građevinska struktura, argumentira konzervatorski pristup obnovi te prezentira tijek građevinske rekonstrukcije. Zaključno, daje se osvrt na važnost buduće restauracije mlinskog postrojenja i revitalizacije mlinarenja kao djelatnosti.

O RASTOKAMA OPĆENITO

Rastoke, sjeverno predgrađe grada Slunja, razvile su se na prostoru niza razvedenih sedrenih barijera preko kojih se rijeka Slunjčica ulijeva – rastače – u rijeku Koranu. Radi se o slikovitom spoju tradicijske arhitekture i izuzetno romantičnog krajobraza ispunjenog slapovima i brzicama. Naselje je kao cjelina zaštićeno iz dvije osnove: rijeka Slunjčica je zaštićena još 1964. godine u kategoriji značajnog

krajobraza zbog iznimne krajobrazne vrijednosti, a ruralna cjelina Rastoke zbog osobitog arhitektonskog izgleda naselja mlinica i njihove funkcije zaštićena je 1969. godine kao spomenik kulture i upisana u Registar nepokretnih spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu pod registarskim brojem RZG-181, a nakon provedenog ispitivanja i usklađivanja rješenja Rastoke su kao kulturno-povijesna ruralna cjelina upisane u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske 2008. godine.¹

Rastoke su smještene uz državnu cestu broj 1, u centru Korduna, 110 km južno od Zagreba i 30 km sjeverno od Nacionalnog parka Plitvička jezera. Geomorfološki to je dio tzv. „Slunjske ploče“, odnosno sedrene naslage trokutastog oblika površine oko 5,5 ha, osobite po geološkom sastavu tla – kršu, sedri i specifičnoj vegetaciji.

Povijesni razvoj Rastoka

Rastoke su prvi put dokumentirane 1789. godine u djelu *Oryctographia Carniolica ili fizikalni opis zemlje Vojvodstva Kranjske, Istre i dijela susjednih zemalja francuskog liječnika, učitelja, etnografa i prirodoslovca Balthazara Hacqueta*.² Radi se o bakropisu (sl. 1) na kojem je prikazan vrlo realan pogled s desne obale Korane na niz manjih mlinica od kojih one u prvom planu na rubovima zemljišta koriste gotovo okomiti pad vode u nizu slapova. U drugom planu prikazana su još dva reda mlinica na manjim otocima, dok je u pozadini prikazana „Tvarghja“, odnosno jedinstven prikaz Starog grada Slunja s vrlo visokim tornjem uz sjeverne zidine, te toranj crkve građansko-trgovačkog naselja Slunjs

1 Kulturno-povijesna ruralna cjelina Rastoke zaštićena je rješenjem KLASA: UP/I-612-08/08-06/0512, URBROJ: 532-04-01-01/4-08-2 od 20. studenoga 2008. godine, a upisana je u Registar kulturnih dobara RH pod brojem Z-3922.

2 Hacquet, B. (1778.-1789.): *Oryctographia Carniolica*, Leipzig, IV. svezak, str. 2.

1 Rastoke krajem 18. stoljeća (Hacquet, B. (1778-1789.): bakropis, *Oryctographia Carniolica*, Leipzig, IV svezak, str. 4)

Rastoke, end 18th century (Hacquet, B. (1778-1789): cooper etching, *Oryctographia Carniolica*, Leipzig, Volume IV, page 4)

lijeve obale Slunjčice. Ipak, vrlo je vjerojatno da je povijesni razvoj Rastoka započeo mnogo prije spomenutog slikovnog zapisa i da se djelatnost mlinarenja razvila vezano uz potrebe Starog grada Slunja, feudalne utvrde knezova Krčkih-Frankopana čiji prvi spomen seže u 12. stoljeće.³

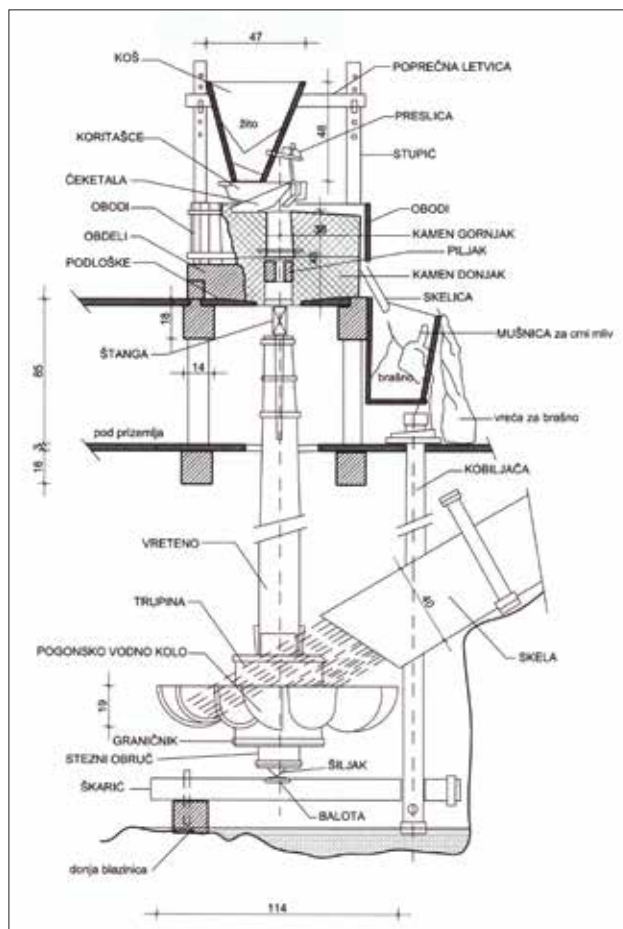
U prvo vrijeme na prostoru Rastoka grade se samo mlinice, ne i stambene građevine, no takva se praksa mijenja tijekom razdoblja francuske uprave od 1809. do 1813. godine. Bez obzira na kratkotrajno razdoblje vladavine i bez obzira na to što je slunjsko područje bilo granični dio carstva, Francuzi su razumnom politikom gospodarskih, prosvjetnih i socijalnih reformi dali najznačajniji poticaj razvoju slunjskog područja, a time i Rastoka, odnosno djelatnosti mlinarenja. Izgrađen je veći broj dobro opremljenih mlinica uz koje se počinju graditi i stambene građevine, a paralelno je izgrađen drveni most preko rijeke Korane, cesta kroz naselje prema jugoistoku do tadašnje granice s Turskom, te skladište zita – današnji tzv. „Francuski magazin“.

Za daljnji razvoj Rastoka od posebne je važnosti gradnja prvog mosta preko rijeke Slunjčice⁴ 1825. godine, čime je cesta iz Karlovca, preko Slunja i dalje prema jugu poprimila magistralni karakter, privlačeći nove stanovnike, a dotada zaobilaženo naselje mlinica postalo je važan mlinarski centar.

Tijekom 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća mlinovi osiguravaju egzistenciju Rastočana, zahvaljujući tradicionalnoj vrsti gospodarenja okolnog stanovništva, a njihov se broj povećavao i smanjivao ovisno o gospodarskim i političkim prilikama. Godine 1918. požar uništava veći dio građevina Donjih Rastoka uz most na rijeci Korani, a nakon Drugog svjetskog rata proces elektrifikacije mlinova na susjednim područjima sustavno smanjuje interes za rastočke mlinove.

3 Kruhek, M., Horvat, Z. (1993.): *Stari grad Slunj*, Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb.

4 Današnji Most sv. Ivana Nepomuka.

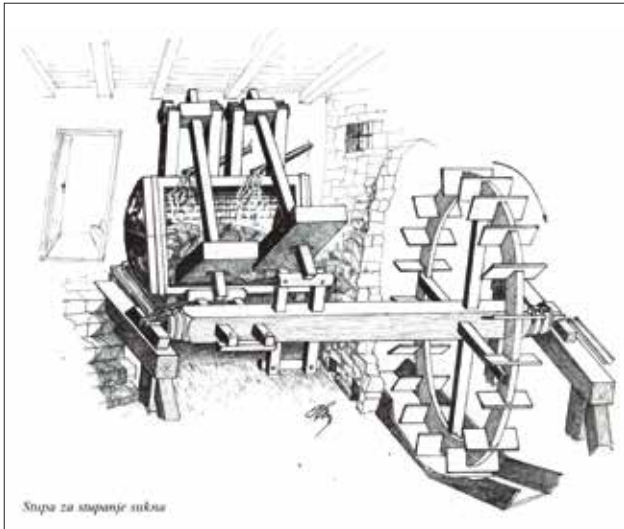
2 Presjek kroz konstrukciju mlinskog postrojenja (Holjevac, M. (1988.): *Konstrukcija i oprema mlinova žličara i vodnih postrojenja u Rastokama*, Zagreb)

Cross-section through the construction of the mill facility (Holjevac, M. (1988): *Construction and equipment of spoon mills and water facilities in Rastoke /Konstrukcija i oprema mlinova žličara i vodnih postrojenja u Rastokama/*, Zagreb)

Najveća devastacija zbiva se tijekom okupacije od 1991. do 1995. godine, kada su Rastoke opljačkane, demolirane, a neke kuće i potpuno spaljene. Nakon Domovinskog rata kreće sustavna obnova, da bi danas Rastoke postale omiljeno odredište turista sa svih kontinenata.

Osobitosti tradicijske arhitekture

Prirodno okruženje, odnosno površina i veličina otoka uvjetuje oblik parcela, položaj i gabarite građevina. Položaj mlina – prizemne građevine kvadratnog ili pravokutnog tlocrta – uvjetovan je smjerom vodenog toka. Uz njega ili u neposrednoj blizini gradi se kuća, najčešće katnica, redovito pravokutnog tlocrta, s karakterističnim ganjkom (drvenim balkonom) uzduž bar jednog pročelja. Za potrebe djelatnosti mlinarenja na parceli je morala biti suša – nadstrešnica za smještaj kola, štala, te svinjci i kokošinjci. S obzirom na to da se svaki prostor nastojao potpuno iskoristiti, potkrovlja mlinova koristila su se kao spremište za žito, a potkrovlja suša za držanje sijena – odnosno kao šajer.

3 Crtež stupe kakva je vjerojatno korištena u Štefančevoj mlinici do 1943. godine (preuzeto iz: Žalac, T. (1990.): Rastoke na slapovima Slunjčice, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, str. 103)

Drawing of press /stupa/ as the one probably used in Štefanac's mill until 1943 (from: Žalac, T. (1990.): Rastoke on the Slunjčica River waterfalls / Rastoke na slapovima Slunjčice /, Regional Institute for Protection of Cultural Monuments, Zagreb, page 103)

4 Koš uz mlinicu Rastoke 25 (foto: S. Jakšić)
Basket /koš / along the Rastoke 25 mill (photo: S. Jakšić)

5 Snimak Rastoka s označenom pozicijom Štefančeva mlina (preuzeto s: <http://geoportal.dgu.hr/> (10. 02. 2016.))

Shot of Rastoke with marked position of Štefanac's mill (from: <http://geoportal.dgu.hr/> (10 February 2016)).

Prirodno okruženje uvjetovalo je i obilježja arhitekture, a prvenstveno materijale rastočkih građevina. Vodeni tokovi uvjetovali su karakterističan način gradnje temelja i prizemlja od kamena ili tufa (sedre), a kata od drvenih hrastovih planjki spojenih na hrvatski ili njemački ugao. U početcima razvoja građevine su imale karakteristična šatorasta krovlišta ili dvostrešna sa zabatnim skošenjima, pokrivena drvenom šindrom. Kasnije, osobito tijekom 20. stoljeća, krovlišta se preoblikuju u dvostrešna i pokrivaju glinenim prešanim crijepom s utorima.

Rastočke mlinice su karakteristične po tipu mlinova žličara koji su uobičajeni u brdskim područjima vapnenačkog krša. Podižu se na rubovima zemljišta gdje je pad vode najmanje 3 – 5 m, s kosinom skele za dovod vode od 35°. Svaka vodenica – mlinica obično ima tri ili više mlinskih kamenova, jedan za bijelu meljavu odnosno za bijelo brašno, te dva ili više za crnu meljavu odnosno za kukuruz, raž, ječam, proso i zob. Osnovni dijelovi mlinskog mehanizma mlina žličara su: koš, donji i gornji kamen, vreteno s trupinom i pogonskim vodnim kolom – žlicama, te niz ostalih drvenih elemenata i dodataka⁵ (sl. 2).

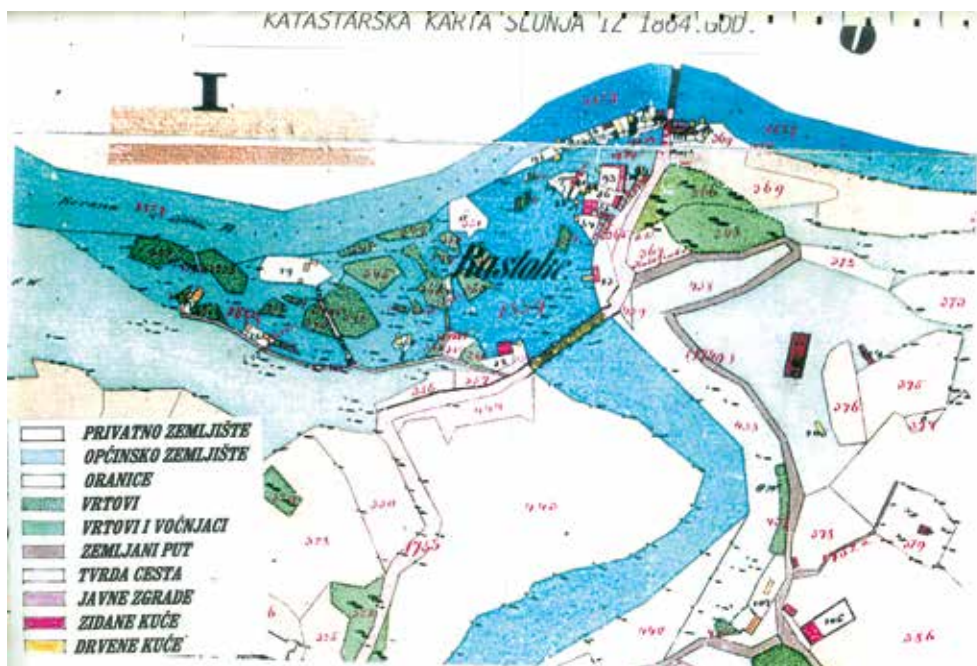
Osim za pogon mlinskih postrojenja, vodena snaga u mlinicama koristila se i za obradu tekstila u stupama i koševima (sl. 3, 4). Stupe su drvene naprave koje se koriste u prvom dijelu postupka prerade lana i konoplje, dok su koševi bačvasta korita za „valjanje“ – svojevrsni stroj za pranje rublja.

ŠTEFANČEVA MLINICA

Položaj i povijesni razvoj parcele

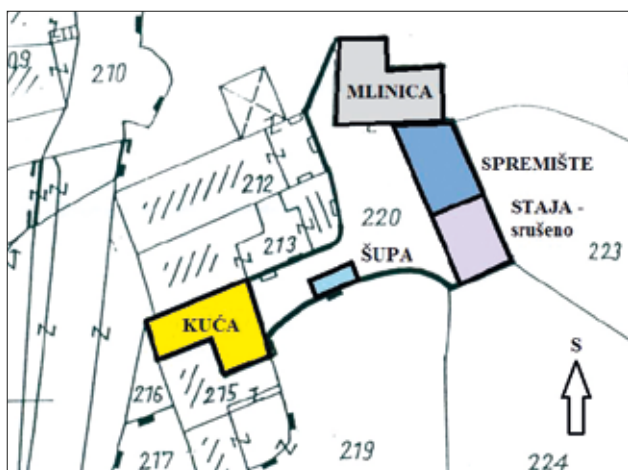
Štefančeva mlinica, odnosno mlinica s adresom Rastoke 8, smještena je s istočne strane mosta preko rijeke Korane

.....
5 Holjevac, M. (1988.): *Konstrukcija i oprema mlinova žličara i vodnih postrojenja u Rastokama*, Zagreb.

6 Katastarska karta iz 1864. godine (Konzervatorski odjel Zagreb (1999.): Konzervatorska studija naselja Rastoke za urbanistički plan uređenja grada Slunja, Zagreb)

Cadastre map dated 1864 (Conservation Department Zagreb (1999): Conservation study of the settlement of Rastoke for the City of Slunj urban development plan / Konzervatorska studija naselja Rastoke za urbanistički plan uređenja grada Slunja / Zagreb

7 Situacija na parceli Rastoke 8 (Konzervatorski odjel Zagreb (2006.): Konzervatorska studija naselja Rastoke za detaljni urbanistički plan Rastoka-dopuna, Zagreb)

Layout on the plot Rastoka 8 (Conservation Department Zagreb (2006): Conservation study of the settlement of Rastoka for the City of Slunj detailed urban development plan - addendum / Konzervatorska studija naselja Rastoke za detaljni urbanistički plan Rastoka-dopuna / Zagreb), cooper etching of Jakob Alt dated 1823 (Croatian History Museum)

(sl. 5), na gusto izgrađenom i od strane Korane nedostupnom ulaznom dijelu Rastoka.

Izvorno je mlinica bila dio većeg gospodarstva, izgrađenog već sredinom 19. stoljeća i ucrtanog već na prvom katastarskom planu 1864. godine (sl. 6), s jednom velikom prizemnom građevinom, izduženog pravokutnog tlocrta, kojoj su pripadale dvije mlinice⁶ i gospodarska zgrada.

6 Druga, manja mlinica izgrađena tek pet metara zapadnije na istom vodenom toku, bila je u funkciji do 70-ih godina 20. stoljeća, a nakon devastacije u Domovinskom ratu obnovljena je i prenamijenjena u ugostiteljski objekt.

Sredinom 20. stoljeća dolazi do modifikacija koje se odnose na podjelu zajedničke kuće i parcele na manje vlasničke dijelove, izgradnju nove, preoblikovanje ili proširenje stare kuće. Današnja parcela s adresom Rastoke 8 karakterističnog je tlocrtnog L oblika, a uključuje kuću⁷, šajer i mlinicu (sl. 7).

Štefančeva mlinica danas je u suvlasništvu Dijane Cindrić i Nikole Štefanca iz Slunja, te Karmen Gagro i Nere Njirić iz Dubrovnika.

Povijesne i arhitektonske promjene

Analizom arhivske građe, većinom slikovnih prikaza, utvrđene su mnogobrojne promjene građevinske strukture Štefančeve mlinice. Mogla bi se iskoristiti uvriježena fraza da je ova građevina bila svjedok vremena tijekom dvjestotinjak godina, te da je na njenim temeljima ispisana lista nepovoljnih prilika i događanja.

Prvi trag Štefančevih mlinica ne može se naći na Hacquetovom bakropisu iz 1789. godine, jer kadar u lijevom uglu završava mostom. Međutim, na bakropisu Jakoba Alta iz 1823. godine⁸ (sl. 8), koji s istog stajališta i na vrlo sličan način kao Hacquetov bakropis prikazuje prostor, vrlo dobro su dokumentirane dvije mlinice s lijeve strane drvenog mosta preko rijeke Korane.

Sljedeći i jedan od rijetkih pisanih tragova je tekst Ivana Trnskog iz 1870. godine, objavljen uz fotografiju *Pad Slunjičice u Koranu kod Slunja*, u djelu Ivana Standla *Fotografske slike iz Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, u kojem se

7 Današnja kuća s adresom Rastoke 8 manji je dio starije, podijeljene kuće, a cjelinu je činila s današnjom kućom na adresi Rastoke 7.

8 Alt, J. (1823.), bakropis, Hrvatski povijesni muzej, inv. br. HPM101804

8 Bakropis Jakoba Alta iz 1823. godine (Hrvatski povijesni muzej)

10 Razglednica iz 1903. godine (Naklada Matice hrvatske Slunj (1999.), fototeka Konzervatorskog odjela u Karlovcu)

Postcard dated 1903 (Edition of Matica hrvatska Slunj / Naklada Matice hrvatske Slunj / (1999), photo archives of the Conservation Department in Karlovac).

9 Fotografija Štefančevih mlinica iz druge polovine 19. stoljeća (izvor: Žalac, T. (1990.): nav. dj.: str. 85)

11 Razglednica iz 1911. godine (Naklada Matice hrvatske Slunj (1999.), fototeka KO u Karlovcu)

Postcard dated 1911 (Edition of Matica hrvatska Slunj / Naklada Matice hrvatske Slunj / (1999), photo archives of the Conservation Department in Karlovac).

među ostalim navodi: „ ... među Štefančevim i Skukanovim mlinom Koranski je most...“⁹.

Iz istog je vremena, vjerojatno, prva fotografija mikrolokacije građevina istočno od Koranskog mosta (sl. 9), o čemu svjedoči detalj ganjka s istočnog pročelja Štefančeve kuće, koji se kao građevinski element ne nalazi na fotografijama s početka 20. stoljeća. Na navedenoj fotografiji Štefančeva je mlinica pravokutnog tlocrtnog oblika izduženog u smjeru sjever – jug, kamenog podzida, te prizemlja (radne etaže) izgrađene od drvenih hrastovih planjki spojenih na hrvatski ugao, s karakterističnim šatorastim četverostrešnim krovijem pokrivenim drvenom šindrom. Fotografija ne daje informacije o unutarnjem rasporedu, ali s obzirom na širinu građevine i neizmijenjeni smjer vodenog toka možemo pretpostaviti da je bilo mjesta za tri mlinska kamena.

Na razglednici iz 1903. godine (sl. 10) uočava se značajnija promjena građevinske strukture, odnosno dogradnja istočnog krila mlinice, čime građevina dobiva L tlocrtni oblik. Pod radne etaže, streha i sljeme dogradnje niži su od starijeg dijela građevine, čime se vjerojatno, zbog značajnijeg pada terena, željelo smanjiti visinu vretena mlinskog postrojenja. Pravokutne niše za ležajeve drvenih podnih greda ove faze dokumentirane su i očuvane prilikom recentne obnove mlinice. Dogradnjom je stvoren prostor za još dva do tri mlinska kamena, čime je ova građevina zaslužila naziv „velike“ Štefančeve mlinice. Podzide dogradnje izvedeno je kamenom, s velikim otvorom na sjevernom pročelju; prizemlje je od hrastovih planjki, a krovijem je dvostrešno, sa skošenjem na istočnom zabatu.

Na razglednici iz 1911. godine (sl. 11) vidi se manja promjena – krovijem dogradnje sa skošenjem na istočnom zabatu preoblikovano je u pravilno dvostrešno krovijem s

⁹ Standl, I. (1870.): *Fotografske slike iz Dalmacije, Hrvatske i Slavonije* (digitalno izdanje), Hrvatski državni arhiv, Zagreb.

12 Fotografija snimljena između 1918. i 1943. godine (izvor: <http://tz-slunj.hr/wp-content/uploads/2013/02/Stari-most.jpg>, (18. 01. 2016.))

Photograph taken between 1918 and 1943 (source: <http://tz-slunj.hr/wp-content/uploads/2013/02/Stari-most.jpg>, (18 January 2016))

vertikalnim zabatom. O razlozima ovog zahvata moguće je samo nagađati.

Najznačajnija promjena u građevinskom smislu posljedica je velikog požara 1918. godine, koji je uništio veći dio građevina Donjih Rastoka uz most na rijeci Korani, pa tako i Štefančevu mlinicu. U očiglednoj namjeri da se spriječi ponavljanje štete uzrokovane požarima, grade se kamerni zidovi prizemlja, izravnavaju se visina poda u prostoriji s mlinskim kamenovima, a krov pokriva jednostavnim dvostrešnim ploham bez zabatnih skošenja. O ovoj fazi svjedoči fotografija (sl. 12) snimljena između 1918. i 1943. godine.¹⁰ Prema kazivanju suvlasnika, u ovoj fazi unutar donjeg prostora sjeverne dogradnje bila je smještena stupa, pogonjena naljevnim oblikom vodeničkog kola koje se nalazilo uz središnji uzdužni zid. Stupa je djelomično bila uronjena u vodu koja se kontrolirano ispuštala u prostoriju i iz nje kroz otvore u kamenom podzidu. (vidi sl. 3)

Godine 1943. iz Slunja se povlači partizanska vojska, a miniranje mosta preko rijeke Korane uzrokuje značajna oštećenja krovništva mlinice. Prema kazivanju suvlasnika, do završetka obnove mosta s današnjom jednom babkom (kamenim stubom) i novom čeličnom konstrukcijom, a za potrebe osiguravanja puta od privremeno postavljenog pontonskog mosta, srušena je suša te probijen put preko parcele. Suša je ponovno sazidana 1948. godine, a krovništvo mlinice je obnovljeno, ali ne više u istom obliku. Izvodi se dvostrešno krovništvo bez zabatnih skošenja i to samo nad prostorijom s mlinskim postrojenjem, tako da Štefančeva mlinica poprima pravokutni tlocrtni oblik izdužen u smjeru istok – zapad. Sjeverno krilo, u kojem se na etaži prizemlja nekoć nalazila mlinareva soba, a unutar zidova podziđa bila smještena stupa, nije obnavljano. Opisano stanje vidljivo je

¹⁰ Razdoblje je definirano prema detalju mosta preko rijeke Korane koji ima dva nosiva stuba i drveni rasponski sklop, a takav je oblik zadržao do rušenja 1943. godine.

13 Fotografija snimljena oko 1960. godine, nakon građenja Tonkovićeve mosta preko rijeke Korane (izvor: Žalac, T. (1990.): nav. dj.: str. 24)

Photo from approximately 1960, after the construction of the Tonković bridge over the Korana River (source: Žalac, T. (1990.): p. 24)

na fotografiji (sl. 13) snimljenoj oko 1958. godine u vrijeme građenja Tonkovićeve mosta preko rijeke Korane.

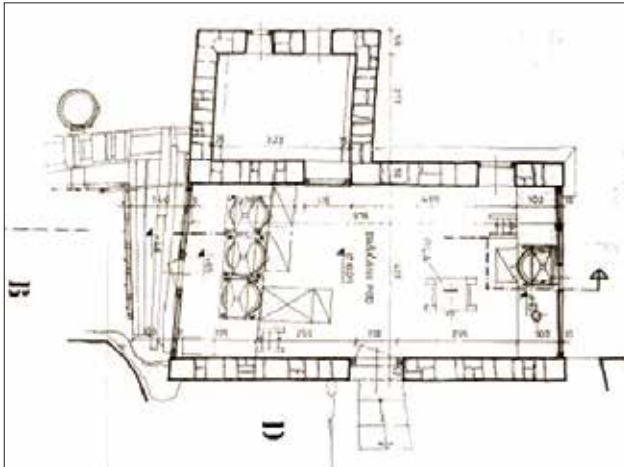
Isto je stanje dokumentirao Zorislav Horvat 1969. godine, kada je izrađena detaljna snimka postojećeg stanja mlinice i suše (sl. 14).¹¹ U to vrijeme mlin je funkcionirao s tri mlinska kamena u zapadnom dijelu prostorije (dva crna, jedan bijeli) i s jednim mlinskim kamenom (crnim) i cirkularom u istočnom dijelu prostorije. Uz to su korištena 3 koša.

Vrijeme ratnih razaranja od 1991. do 1995. godine vrijeme je devastacije ukupnog građevinskog fonda Rastoka, većina kuća je opljačkana, demolirana ili do temelja spaljena, a potpuno je uništen najvrjedniji kompleks Skukana sa zapadne strane mosta preko rijeke Korane.

Miniranje Tonkovićeve mosta u ljeto 1995. godine uzrokovalo je uništenje kompletne krovne konstrukcije Štefančeve mlinice i značajna statička oštećenja zidova.

(Shematski prikaz, sl. 15)

¹¹ Horvat, Z. (1969.): Rastoke kraj Slunja Mlinice 7-8, snimka postojećeg stanja, Katalog mikrofilmirane tehničke dokumentacije Karlovačke županije, arhiva Ministarstva kulture RH.

14 Snimka postojećeg stanja – tlocrt radne etaže (Horvat, Z. (1969.): Rastoke kraj Slunja Mlinice 7-8, snimka postojećeg stanja, Katalog mikrofilmirane tehničke dokumentacije Karlovačke županije, arhiva KO u Karlovcu);

Picture of the existing state – plan of the functional storey (Horvat, Z. (1969.):Rastoke near Slunja Watermills 7-8, picture of the existing state, Catalogue of microfilmed technical documentation of the Karlovac County, Archives of the Karlovac Municipality in Karlovac)

Prioriteti obnove

Obnovu Rastoka 1995. godine preuzima Ministarstvo razvitka i obnove RH, uz stručno vodstvo i nadzor tadašnje Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine.¹² O zatečenom stanju, načelima obnove i zaštite, konzervatorskim dvojicama i kriterijima za određivanje metode obnove u Rastokama detaljno je pisao Tomislav Petrinec u članku *Rastoke – temeljne vrijednosti i osobitosti*.¹³

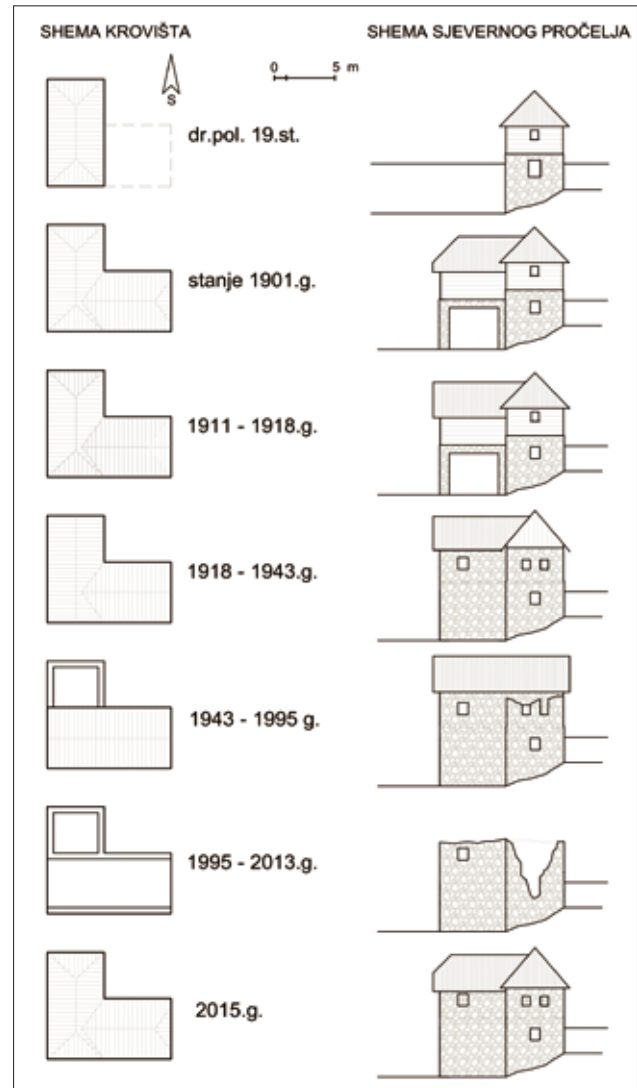
No, u cilju što bržeg povratka raseljenog stanovništva, Ministarstvo obnove i razvitka RH prioritetno se bavilo obnovom isključivo stambenih građevina, dok je obnova ostalih građevina provedena naknadno, uglavnom sredstvima vlasnika. Pri tome su mlinice ostale potpuno zanemarene, tako da su od 22 mlina izbrojena u vrijeme pravne zaštite Rastoka 1969. godine, nakon Domovinskog rata u funkciji ostala tek 4 mlina.¹⁴

Konzervatorski se interes, stoga, usmjerava na obnovu uništenih mlinova, usporedo s restauracijom mlinskih postrojenja u cilju revitalizacije temeljene povijesne dje latnosti – mlinarenja.

12 Današnji Konzervatorski odjel u Zagrebu.

13 Petrinec, T. (1999.): Rastoke – temeljne vrijednosti i osobitosti, *Godišnjak zaštite spomenika kulture* 24/1998, 25/1999., str. 127-133.

14 Broj mlinica u Rastokama kroz povijest je varirao: od sredine 18. do kraja 19. stoljeća povijesni natpisi spominju različiti broj mlinica – 30, 40, 50 pa čak do 100. Ovaj posljednji podatak je svakako pretjeran, jer je za toliki broj jednostavno premala površina i broj lokacija pogodnih za mlinice. Osim toga, upitno je jesu li kroničari evidentirali samo mlinice ili sve građevine na parcelama, te radi li se o točnom brojenju ili usputnom zapažanju. Nakon Prvog svjetskog rata dokumentirane su 22 mlinice, uključujući dvije uzvodno na rijeci Slunjčici ispod Starog grada Slunja.

15 Shematski prikaz građevinskih faza Štefančeve mlinice (crtež: S. Jakšić)

Schematic outline of the construction phases of Štefančev's Watermill (drawing: S. Jakšić)

Kandidaturom Grada Slunja 2005. godine u program zaštitnih radova Ministarstva kulture RH, sredstvima državnog proračuna započela je obnova prije spomenutog kompleksa Skukana, odnosno kuće Rastoke 10, te mlinica Rastoke 5, Rastoke 11 i Rastoke 10, nakon čega na red za obnovu dolazi Štefančeva mlinica, koja tijekom poratnog razdoblja nije obnavljana niti sanirana. Projektna dokumentacija izrađivana je od veljače 2008. godine do siječnja 2010. godine, a građevinski radovi su izvođeni od listopada 2013. godine do prosinca 2015. godine.

Kompletan program vodio je Konzervatorski odjel u Karlovcu (Sonja Jakšić).

Zatečeno stanje i konzervatorski pristup obnovi

Prilikom utvrđivanja posebnih uvjeta 2009. godine Štefančeva mlinica je bila u stanju ruševine (sl. 16, 17).

16 Zatečeno stanje 2009. godine – pogled na sjeverno pročelje (foto: S. Jakšić)

Existing state in 2009 – view of the north facade (photo: S. Jakšić)

17 Zatečeno stanje 2009. godine – unutrašnjost mlina (foto: S. Jakšić)

Existing state in 2009 – interior of the watermill (photo: S. Jakšić)

Zatečen je L tlocrtni oblik građevine, ostaci bočnih zidova nekadašnje prostorije mlina, te značajnije urušeni ostaci zidova nekadašnjeg sjevernog krila, odnosno mlinareve sobe. Oštećenja kamenih zidova bila su u prvom redu posljedica rastresanja zbog detonacije, a uslijed višegodišnjeg djelovanja atmosferilija došlo je do djelomične razgradnje zidova, urušavanja pojedinih dijelova te ispiranja veziva na vrhovima zidova i dijelovima bočnih površina. Dodatnu štetu u temeljnoj zoni uzrokovalo je nekontrolirano raslinje, a u određenim intervalima djelovanje visokog i snažnog vodostaja rijeke Korane.

Na licu mjesta i u originalnoj poziciji zatečeni su truli dijelovi drvenog grednika poda i stropa radne etaže, pa se dokumentirano stanje tih detalja u kasnijoj fazi izrade projekta rekonstrukcije pokazalo vrlo korisnim u određivanju, odnosno potvrđivanju visine etaža. U podnožju unutrašnjosti mlinice, osim urušenih klesanaca, zatečeno je 8 mlinskih kamenova, koji su pažljivo izvađeni i pohranjeni za buduću ugradbu u mlinsko postrojenje.

Prilikom utvrđivanja posebnih uvjeta i kriterija, a u cilju provođenja što pravilnije i autentičnije obnove i prezentacije mlinice, nekoliko je elemenata olakšavalo odluku. U prvom redu, obnova Štefančeve mlinice financirala se isključivo sredstvima Ministarstva kulture RH u okviru programa zaštitnih radova te stoga nisu postojali vanjski utjecaji financijskog karaktera, samo strukovni kriteriji. Provođenje programa proteklo je u izrazito korektnoj suradnji s nositeljem programa Gradom Slunjem¹⁵, a suvlasnici su bezrezervno prihvatili projekt, bez posebnih želja i zahtjeva, dapače, uz angažman u organizaciji gradilišta i

iznošenju praktičnih sugestija u određenim konzervatorskim dvojbama.¹⁶

Prvi korak bio je pregled postojećeg stanja, pribavljanje stručnog mišljenja geotehničara konstruktora, detaljno istraživanje arhivske dokumentacije, a odmah zatim uslijedilo je donošenje odluke koja će se razvojna faza obnoviti. Iako je na prvi pogled najlogičnije bilo odabrati faksimilsku rekonstrukciju najstarije ili jedne od najstarijih dokumentiranih faza, konačna odluka je rezultirala zapravo šestom fazom, odnosno kombinacijom osnovnih grupa povijesnih građevinskih konstrukcija.

Argumenti za takvu odluku su sljedeći: prva faza imala je najmanju tlocrtnu površinu, oblik pravokutnika koji nije uključivao istočno krilo. S obzirom na zatečenu strukturu, bilo je logično da se rekonstrukcija izvede nad površinom L tlocrtnog oblika. Nadalje, statička ocjena stanja kamenih zidova rezultirala je prijedlogom da se zatečene kamene strukture saniraju prezidavanjem nestabilnih dijelova, injektiranjem, a na nekim očuvanim dijelovima samo fugiranjem, odnosno zapunjavanjem ispranih reški. Slijedom navedene relativno povoljne ocjene stanja kamene strukture, a s obzirom na to da su kamene zidovi bili očuvani u svim tlocrtnim gabaritima i u izvornoj visini 4. faze, nije bilo osnove da se predvidi rušenje zidova radne etaže i izvođenje zidova od hrastovih planjki iz 2. faze. Stoga je predviđena sanacija i konsolidacija sve zatečene kamene strukture, uključujući pozicije i dimenzije zatečenih otvora. Visina poda radne etaže preuzeta je iz 4. faze, a odluka o izravnavanju poda donesena je na sugestiju suvlasnika iz praktičnih razloga, jer bi uslijed visokog vodostaja slap

¹⁵ Potrebno je istaknuti zalaganje tajnice Grada Slunja Zdenke Kovačević koja je besprijekorno provodila program u pravnom, ekonomskom i organizacijskom pogledu.

¹⁶ Zalaganje suvlasnika Nikole Štefanca bio je od izrazite važnosti u procesu gradnje, jer je kao vrsni poznavatelj i korisnik nekadašnje mlinice davao mjerodavne i detaljne podatke o građevini, a pogotovo o funkcioniranju mlinskog postrojenja.

18 Izvedeno stanje druge godine realizacije (foto: S. Jakšić)
Existing state after the second year of realization (photo: S. Jakšić)

19 Izvlačenje i ugradnja originalnih klesanaca – rujan 2015 (foto: S. Jakšić)
Extraction and installation of original cut stones – September 2015 (photo: S. Jakšić)

„zalijevao“ niži dio radne etaže. Kao što je već napomenuto, pravokutne niše za ležajeve drvenih podnih greda 2. faze, u kojoj je istočno krilo bilo niže, očuvane su prilikom obnove.

Za razliku od zatečene kamene zidane strukture koja je uvjetovala odluku o prezentaciji podziđa i radne etaže, pri donošenju odluke o obliku krovništva nije bilo osobitih tehničkih ograničenja te je u cilju prezentacije izvornih obilježja arhitekture rastočkih građevina odabrana 2. faza, odnosno šatorasto krovništvo pokriveno drvenom šindrom, karakteristično za kuće i mlinice u počecima razvoja Rastoka.

Prema definiranim uvjetima, arhitektica Kristina Špigl-Uhr sa suradnicima¹⁷ izradila je Glavni projekt rekonstrukcije mlinice Rastoke br. 8 (Arhitektonski projekt, Projekt konstrukcije s izvedbenim detaljima i Troškovnik građevinsko-obrtničkih radova) koji je ovjeren u siječnju 2010. godine, a njime je predviđena rekonstrukcija mlinice Rastoke br. 8 u L tlocrtnom obliku, s pravokutnom prostorijom mlina izvedenom na uzdužnim kamenim zidovima u smjeru istok – zapad i sjevernim krilom, mlinarevom sobom te šatorastim krovijem pokrivenim drvenom šindrom.

Postupci obnove

Nakon provođenja postupka javne nabave tijekom ljeta 2013. godine i odabira izvođača radova Građevinskog obrta „Izgradnja Popovački“ iz Duge Rese, u jesen 2013. godine krenulo se s realizacijom trogodišnjeg programa zaštitnih radova uz stručni građevinski nadzor ovlaštenog statičara Jadranka Gojanovića, dipl. ing. građ.¹⁸

U prvoj godini izvedeni su pripremni radovi, uključujući nabavu dijela materijala.

U drugoj godini realizacije plan je bio sanirati svu kamenu strukturu, a zatim u trećoj godini realizacije izvesti krovništvo. Međutim, kontinuirano visoki i nepredvidljivi vodostaj rijeke Korane u ljeto i jesen 2014. godine poremetio je planove¹⁹, jer nije bilo moguće sanirati temeljnu zonu sjeverne dogradnje, a svako nastojanje da se postavi privremena brana ili bilo kakva skela na sjevernoj strani prema Korani – figurativno i doslovno – odnijela je voda. Nakon ekstremno visokih vrijednosti vodostaja sredinom rujna 2014. godine, odlučeno je da se privremeno odustaje od sanacije zidova sjeverne dogradnje, a umjesto toga da se nad pravokutnim prostorom mlina izvodi krovništvo. Postavljena je drvena konstrukcija, podaskana je, postavljena je folija i kontraletve, odnosno svi pripremni radovi za postavljanje tradicionalno proizvedene ručno kalane jelove šindre iz Saborskog (sl. 18). Iako se promjenom plana izašlo iz financijskih okvira druge godine realizacije, forma trogodišnjeg programa i ugovora omogućila je izvođaču radova koliko-toliko sigurnije uvjete, odnosno izvođenje dodatnih radova u cilju zaokruživanja logične građevinske cjeline, čime je osigurana fizička zaštita izvedenih elemenata od atmosferilija te su eliminirani troškovi privremene zaštite ili kasnijih popravaka.

U trećoj godini realizacije pristupilo se statičkoj sanaciji sjeverne dogradnje. Treba naglasiti da je tijekom svih radova osobit problem predstavljala organizacija gradilišta jer je predmetna lokacija potpuno nedostupna sa zapadne, sjeverne i istočne strane (odnosno od Korane), a jedini mogući južni prilaz kroz dvorište otežan je zbog guste izgradnje.

.....
19 Prema podacima Hrvatskih voda – Vodnogospodarske ispostave za mali sliv „Kupa“ sa sjedištem u Karlovcu, odnosno iz aplikacije za praćenje vodostaja rijeke Korane na mjernoj poziciji kupališta uzvodno od mlinice, tijekom srpnja i kolovoza 2014. godine zabilježen je visok vodostaj, da bi u prvoj polovini rujna 2014. godine poprimio ekstremne vrijednosti – gotovo 400 cm više od prosječnog vodostaja.

.....
17 Ured ovlaštenog arhitekta Kristina Špigl-Uhr, dipl. ing. arh. iz Ogulina.

18 Iz tvrtke ADF d.o.o. iz Karlovca.

20 Završetak kamenarskih i zidarskih radova – sredina listopada 2015. (foto: S. Jakšić)

Completion of stone masonry and other construction works – mid-October 2015 (photo: S. Jakšić)

U trećoj godini realizacije organizacija gradilišta bila je još složenija jer se materijal i alat morao nositi kroz mlin (u kojem je, naravno, postavljen privremeni pod), a korištenje standardne mehanizacije uopće nije bilo moguće. Budući da zidovi sjeverne dogradnje nisu temeljito obnavljani još od 1943. godine, kada su stradali u miniranju Koranskog mosta, njihovo je građevinsko stanje bilo znatno lošije od zidova mlina, a sanacija je zahtijevala ozbiljniju stabilizaciju temeljne zone i obuhvaćala puno veću kubaturu zidova za razgradnju i prezidavanje. Vještinu i snalažljivost izvođač je pokazao korištenjem priručne elektromotorne dizalice na šinama (sl. 19) koja je odradila „nemoguću misiju“ izvlačenja i ponovnog pozicioniranja originalnih uglovnjaka – velikih kamenih blokova (prosječnih dimenzija 30 x 30 x 60 cm), koji su, nasreću, u većem broju pronađeni u unutrašnjosti sjeverne dogradnje.

Ostatak zidova izveden je slojevitim zidanjem, većinom zatečenim lomljenim kamenom. Izvedbom krovišta nad sjevernom dogradnjom radovi na rekonstrukciji Štefančeva mlina završeni su početkom prosinca 2015. godine.

Sumarno, izvedeni su sljedeći radovi: sanirana je temeljna zona, postojeći zidovi sanirani su prezidavanjem nestabilnih

21 Pogled s Koranskog mosta (foto: S. Jakšić)

View from the Korana bridge (photo: S. Jakšić)

dijelova, injektiranjem, a na nekim očuvanijim dijelovima samo fugiranjem, odnosno zapunjavanjem ispranih reški. Izveden je statičkim projektom predviđeni armiranobetonski horizontalni serklaž na vrhu zidova (širokih 58 cm), skriven u širini zida i obostrano obzidan kamenom (sl. 20).

Zatečene korodirane čelične traverze nadvoja iznad ulaznih vrata i prozora zamijenjene su drvenim gredicama. Postavljene su poprečne hrastove grede međukatnih konstrukcija (16/22 i 18/24)²⁰, odnosno poda prizemlja i potkrovlja, te pod prizemlja od dasaka (5/20). Izvedene su stijenke od horizontalnih drvenih planjki (8/30) bočno učvršćene u poberuhe²¹ na utor i pero, te zabatne plohe od vertikalno postavljenih dasaka (20/3). Ugrađena je unutarnja i vanjska stolarija, odnosno jednokrillna puna zaokretna vrata i dvokrillni prozori ostakljeni običnim staklom i staklarskim kitom. Izvedeno je roženičko višestrešno odnosno šatorasto krovište, s dvjema visinama sljemena i nagibom krovnih ploha od 45° do 55° (sl. 21, 22). Kako bi se produžio vijek trajanja drvene šindre u izrazito vlažnoj mikroklimi, izvedeni su slojevi ventiliranog krovišta s ugradnjom perforirane mrežice ispod strehe i uz posebno dizajnirane metalne odzračnike pokrivene šindrom pod sljemenom. Na zapadnoj, sjevernoj i istočnoj strani prema vodi izbjegnuta je postava limarije, dok je na južnoj strani zbog potrebe odvodnje oborinske vode iz dvorišta postavljen pocinčani horizontalni viseći žlijeb te obložen drvenim koritom. Izvedena je osnovna nosiva konstrukcija drvenog ganjčeca uz dio zapadnog pročelja, a izvedba ograde prepuštena je suvlasnicima, budući da pozicioniranje tzv. šljafova²² ovisi o poziciji budućeg mlinskog postrojenja.

20 Dimenzija poprečnog presjeka drvenog elementa.

21 Poberuh je bočni okomiti drveni stup s utorom koji spaja, tj. „pobire“ horizontalne planjke.

22 Šljaf je rastočki naziv za vertikalno pomičnu drvenu zapornicu kojom se regulira količina protoka vode.

22 Pogled s desne obale Korane (foto: S. Jakšić)
View from the right bank of the Korana River (photo: S. Jakšić)

ZAKLJUČAK

Obnovom Štefančeve mlinice – Ministarstvo kulture financijskim sredstvima i stručnim vodstvom, a Grad Slunj operativnim provođenjem programa – zaliječene su najvidljivije ratne rane jer, osim što se radi o osobitoj građevinskoj cjelini, Skukanov kompleks sa zapadne strane i Štefančev s istočne strane Koranskog mosta međusobnim odnosom zajednički čine dominantan okvir ulaza u Rastoke sa sjeverne strane i najčešći motiv tipičnih rastočkih razglednica i vizura.

Budući da su Rastoke zahvaljujući spoju slikovite tradicijske arhitekture i romantičnog krajolika danas izuzetno atraktivna turistička destinacija, velike su mogućnosti uključivanja Štefančeve mlinice u ruralni kulturni turizam. Pri tome treba voditi računa o kvalitetnoj prezentaciji mlinarenja kao djelatnosti u skladu s ruralnim identitetom i duhom mjesta, bez podilaženja utjecaju globalizacije i osuvremenjivanja pod svaku cijenu.

Istu priču zaslužuju i druge ratom uništene mlinice. No, glavna kočnica je pitanje njihove buduće funkcije, jer je financijska dobit od iznajmljivanja smještajnih kapaciteta izrazito primamljiva za lokalno stanovništvo, a problem u pronalaženju potrebne kvadrature vodi ka ideji prenamjene nekadašnjih mlinica u apartmane. Takav scenarij potpuno je neprihvatljiv s konzervatorskog stajališta, jer je u posvemašnjoj suprotnosti s ciljem revitalizacije temeljne povijesne djelatnosti – mlinarenja – po čemu se Rastoke moraju identificirati i u budućnosti.

Srećom, u slučaju Štefančeve mlinice, a s obzirom na entuzijazam i planove suvlasnika Dijane Cindrić i Nikole Štefanca, možemo se nadati skoroj izradi i pokretanju, za početak, barem jednog mlinskog postrojenja, odnosno priželjkivanoj revitalizaciji djelatnosti mlinarenja. Time bi uložena financijska sredstva i gore opisani i uloženi trud dobili smisao i svrhu. Jer sama obnova zgrade još nije dovoljna da se ponovno pokrene život – obnovljenom tijelu mlinice treba još udahnuti dušu.

LITERATURA

- ADF d.o.o. Karlovac (2007.): *Detaljni plan uređenja Rastoka*, Karlovac
- GEO-CAD d.o.o. Zagreb (2011.): *Stari grad Slunj – geološka i inženjersko geološka podloga*, Zagreb
- Hacquet, B. (1778.-1789.): *Oryctographia Carniolica*, Leipzig, IV. svezak
- Holjevac, M. (1988.): *Konstrukcija i oprema mlinova žličara i vodnih postrojenja u Rastokama*, Zagreb
- Ministarstvo kulture (1969.): *Katalog mikrofilmirane tehničke dokumentacije Karlovačke županije*, Zagreb
- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel Zagreb (1999.): *Konzervatorska studija naselja Rastoke za urbanistički plan uređenja grada Slunja*, Zagreb
- Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel Zagreb (2006.): *Konzervatorska studija naselja Rastoke za detaljni urbanistički plan Rastoka – dopuna*, Zagreb

- Kruhek, M., Horvat, Z. (1993.): *Stari grad Slunj*, Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb
- Miletić, D., Valjato Fabris, M. (2001): *Slunjski stari grad*, Zagreb
- Standl, I. (1870.): *Fotografske slike iz Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (digitalno izdanje)*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb

Petrinec, T. (1999.): Rastoke – temeljne vrijednosti i osobitosti, *Godišnjak zaštite spomenika kulture*, 24/1998, 25/1999.

Žalac, T. (1990.): *Rastoke na slapovima Slunjske*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb

Summary

RESTORATION OF ŠTEFANAC'S MILL IN RASTOKE

Rastoke, a suburb north of the City of Slunj, has developed in the area of a series of bifurcated travertine barriers over which the Slunjska River flows into the Korana River. It is a picturesque rural village, a blend of traditional architecture and exceptionally romantic landscape full of waterfalls and rapids, protected in the category of significant landscape and as a historical and rural entity. Although it has first been documented in 1789 on a cooper etching of French doctor, teacher, ethnographer and natural scientist Balthazar Hacquet, the village of Rastoke most certainly ties its historical development as a settlement of mills, to the needs of the Old City of Slunj, a feudal fortress of the princes Krčki-Frankopan, whose first mention dates back to the 12th century. The most important boost to the development of the milling activity in Rastoke is given by the short period of French rule from 1809 to 1813, while the construction of the first bridge over the Slunjska River in 1825 and of a main road is of particular importance for its further development. During the 19th century and first half of the 20th century, milling was at the core of existence of the inhabitants of Rastoke, but the 20th century faces a series of adverse events: a big fire in 1918, the mill electrification process in neighbouring areas after World War II and the biggest construction fund devastation during the 1991 – 1995 occupation. Systematic restoration starts after the Homeland War, making Rastoke a favourite destination for tourists from all continents.

Štefanac's mill, located at the entrance into Rastoke, east of the bridge over the Korana River, is a typical example of the traditional architecture of Rastoke and the characteristic spoon mills which, along with powering the milling facilities for white and black milling, use the water power for textile treatment in presses and baskets.

Tracking the changes on the construction structure of the mill reflects the historical development of Rastoke over some two hundred years. The first trace of the mill, as part of a larger estate marked on the first cadastre plan in 1864, can be found on the cooper etching of Jakob Alt dated 1823. Illustrations, photographs and postcards enable the tracking of changes in the ground plan form of the mill, in the materials of the work floor walls and the remodelling of the roof, all as a consequence of practical improvements in the functioning of

the mill facility, in fires and most often war operations. Following the most dramatic war devastation during the Homeland War, Štefanac's mill was a ruin, and together with the complex of Skukan's houses and mills at the northern entrance into Rastoke, become a priority conservation interest.

The reconstruction of the mill is an example of a fully realised three-year programme of protection works financed exclusively by the Ministry of Culture of the Republic of Croatia in the period 2013 – 2015 and implemented in cooperation with the City of Slunj as programme holder and co-owners.

The conservation approach to restoration was partially conditioned by the volume and condition of the stone structure found on site and a relatively favourable assessment of geo-technicians constructors, and since the decision on the shape of the roof was under no specific technical restrictions, a polygonal roof covered with wooden shingles was selected in the aim of presenting the original stylistic features of the architecture of the buildings in Rastoke. The applied facsimile reconstruction is therefore the result of a combination of the main groups of historical construction elements. During the three years of realisation, made more difficult by the issue of construction site organisation due to inaccessibility of the location and the issue of continuously high water level of the Korana River throughout the second year, the following works have been executed: the core zone has been rehabilitated, the existing stone walls have been rehabilitated and partially reconstructed, wooden inter-floor structures and side walls made of horizontal planks have been installed, as well as internal and external joinery, the construction of the latticed polygonal roof, ventilated roof layers and wooden shingle cover has been executed.

With the reconstruction of Štefanac's mill, the most visible wounds of war in Rastoke have been healed, and the dominant frame of the entrance into Rastoke from the North, as the most frequent motive of Rastoke typical postcards and vistas, has been restored. A key next step expected from the co-owners is the restoration of the mill facility and a quality presentation of the milling activity, by which Rastoke should be identified in the future too.